

Μουσείο Μπενάκη

Τόμ. 10 (2010)

Νεράιδες: η ολέθρια γοητεία

Χρυσούλα Χατζητάκη-Καψωμένου, Χαράλαμπος Πασσαλής

doi: [10.12681/benaki.29](https://doi.org/10.12681/benaki.29)

Βιβλιογραφική αναφορά:

Χατζητάκη-Καψωμένου Χ., & Πασσαλής Χ. (2010). Νεράιδες: η ολέθρια γοητεία. *Μουσείο Μπενάκη*, 10, 123–136.
<https://doi.org/10.12681/benaki.29>

Νεράιδες: η ολέθρια γοητεία

«Ο Σόσολης από το Μπεντένι, οπουθενες κι αν επήγαινε, έγλεπε νια γυναικά, και τον πήγαινε κοντά. Ήταν Νεράιδα με ξανθά μαλλιά, όμορφη σαν το κρύο νερό. Από τις πολλές φορές, νια βολά το καλοκαίρι ντάλα μεσημέρι, εκεί που φύλαγε στις Μπλιάς τον κάμπο τ' αμπέλια, γιατί ήτανε δραγάτης, τη γλέπει κι έρχεται πάλι κοντά του: “Πίσω μου, Σατανά!”. Τι να σου κάνει, πλια, κι εκείνος άνθρωπος ήτανε, νιος μπροστά σε πεντάμορφη γυναικά: “Στο διάβολο!” λέει: “Νεράιδα ξενεράιδα, ας είναι ό,τι θέλει”. Κι έτσι έκαμε ο άνθρωπος την επιθυμία του με δαύτη. Από την ημέρα εκείνη ποτές πλια δεν είδε τη Νεράιδα· μα ούτε καίρι είδε ούτε προκοπή· γιατί από τότενες αρχίναγε κι έλειωνε σαν το κερί. Τον άφησαν έτσι τον κακομοίρη κι επέθανε, κι έκαδη πανώριο παιδί. Λένε οι Μπεντενιώτες πως τάχα εγέννησε η Νεράιδα παιδί. Μα εγώ είμαι από τον Μπασιάκον και δεν το είδα. Το άφηκε, λέει, εκεί κάμουν στο πηγάδι, κοντά στην εκκλησία του Μπεντενιού, “ξέρω κι εγώ;”»¹

Η ΠΑΡΑΠΑΝΩ ΔΙΗΓΗΣΗ ανήκει στην κατηγορία “παράδοσεις”, σύμφωνα με τον κοινώς αποδεκτό μέχρι σήμερα χωρισμό των ειδών του λαϊκού αφηγηματικού λόγου, που διατύπωσε ο Αμερικανός λαογράφος William Bascom.² Ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά των λαϊκών παραδόσεων είναι ότι γίνονταν πιστευτές ως αληθινές από τους ανθρώπους που ζούσαν στις λεγόμενες παραδοσιακές κοινωνίες, γι’ αυτό και συχνά στις διηγήσεις αυτού του είδους υπάρχουν αναφορές σε χρονικούς και τοπικούς προσδιορισμούς, που έχουν ως στόχο να καταστήσουν τα λεγόμενα αληθοφανή. Ωστόσο, είναι προφανές ότι η παραπάνω παράδοση αλλά και άλλες ανάλογες διηγήσεις κινούνται στον χώρο του μύθου· και, όπως γνωρίζουμε, οι

μύθοι είναι συμβολική και αλληγορική γλώσσα και όχι κυριολεκτική.³

Το ερώτημα συνεπώς που προκύπτει είναι πώς μπορούμε να προσεγγίσουμε και να αποκρυπτογραφήσουμε τον μυθικό λόγο των παραδοσιακών κοινωνιών, έτσι όπως αυτός αποτυπώνεται στη λαϊκή λογοτεχνία; Πολλές φορές διαπιστώνουμε ότι τα κείμενα της προφορικής λαϊκής λογοτεχνίας ερμηνεύονται στην ονομαστική τους, θα λέγαμε, αξία. Στη λογοτεχνία όμως αυτή, που είναι ανώνυμη και αποτελούσε “κοινόχρηστο” κατά κάποιο τρόπο υλικό, καταγράφονταν τις περισσότερες φορές όχι τα αληθινά συμβάντα, αλλά αυτά που θα μπορούσαν να συμβούν, είτε κατά τις επιθυμίες των ανθρώπων, είτε κατά τους φόβους ή γενικότερα τις κοινωνικές επιταγές.⁴

Έτσι, σε έναν αρκετά μεγάλο αριθμό λαϊκών μυθικών διηγήσεων διαπιστώνουμε ότι ο φόβος των ανθρώπων για παραβιάσεις κοινωνικά αποδεκτών ρόλων διατυπώνεται έμμεσα, μέσω ενός διαχρονικά πανομοιότυπου, ως προς τη γενική του διάρθρωση, μύθου που θέλει οι παρεκκλίνουσες και οι απορριπτέες από το κοινωνικό σύνολο συμπεριφορές στην ουσία να εξορκίζονται με το να αποδίδονται σε απόκοσμες και αφύσικες υπάρξεις, κατά κύριο λόγο γυναικείες. Από τις γυναικείες αυτές υπάρξεις άλλες εξοβελίζονται από τον κόσμο του ανθρώπου και άλλες κατοικούν, ούτως ή άλλως, έξω από τα όρια των ανθρώπινων κοινωνιών. Τέτοιες είναι οι Γοργόνες, οι Νεράιδες, οι Λάμιες και άλλα απόκοσμα και εξωτικά όντα.

Στους μύθους και στις παραδόσεις πολλών πολιτισμών που κυριαρχούνται από το πατριαρχικό σύστημα παραγωγής και αναπαραγωγής των κοινωνικών αξιών, ιδιαίτερη θέση έχει η σύνδεση της γυναικείας ομορφιάς και

της γυναικείας ερωτικής έλξης με τον κίνδυνο. Μία από τις πρώτες ιστορικά αναφορές βρίσκεται στο έργο του Ησιόδου *Έργα και Ημέραι* (57-82). Η Πανδώρα, η πρώτη γυναίκα που εμφανίζεται στον κόσμο, το αντίστοιχο της Λίλιθ στη βαβυλωνιακή μυθολογία και της Εύας στην εβραϊκή, αν και προικισμένη με πολλά δώρα –όπως δηλώνει άλλωστε και το όνομά της– από τους θεούς, αποδεικνύεται, εξαιτίας της επικίνδυνης γοητείας της, το απόλυτο κακό που έστειλε ο Δίας στο ανθρώπινο γένος για να το τιμωρήσει, επειδή δέχτηκε από τον Προμηθέα τη φωτιά. Στην ελληνική μυθολογία αναφέρονται και άλλες γυναικείες μορφές, στις οποίες το χαρακτηριστικό της θελκτικής ομορφιάς αποτελεί δείκτη επικινδυνότητας, με πιο γνωστό παράδειγμα τις φτερωτές Σειρήνες (από τη ρίζα *sir-*, «θέλω, γοητεύω»),⁵ οι οποίες αποτελούσαν την προσωποποίηση της σαγήνης και του θανάτου μαζί. Από τις πιο αντιπροσωπευτικές, επίσης, κατηγορίες επικίνδυνων θηλυκών μορφών στην αρχαιοελληνική μυθολογία είναι οι Έμπουσες και οι Λάμιες. Οι Λάμιες λέγεται ότι είχαν ουρά φιδιού στη θέση των ποδιών και μεταμορφωμένες σε ωραίες γυναίκες, ανέβαιναν στη γη από τον Κάτω Κόσμο και αποπλανούσαν νεαρούς άνδρες.⁶ Ο Αριστοφάνης στους *Βατράχους* (289-95) αναφέρεται στην πανέμορφη Έμπουσα, που μπορούσε να μεταμορφώνεται σε τέρας με πόδια από χαλκό ή μπρούντζο, ή από κοπριά. Αυτό που συνδέει όλες αυτές τις θηλυκές και ταυτόχρονα δαιμονικές υπάρξεις, είναι η μαγική δύναμη της ερωτικής έλξης που διαθέτουν για να καταστρέφουν τους άνδρες. Πρόκειται για το μοτίβο της «ολέθριας αποπλάνησης», που συναντάται στη μυθολογία και στη λογοτεχνία πολλών πολιτισμών.

Αλλά ας περάσουμε στους νεοελληνικούς λαϊκούς μύθους και στις παραδόσεις, όπου συναντούμε το ίδιο μοτίβο, δηλαδή τη γυναικεία ομορφιά και γοητεία, που καθίστανται, όπως θα δούμε, απολύτως επικίνδυνες ιδιότητες. Γυναικείες μορφές της λαϊκής παράδοσης, όπως οι Γοργόνες, οι Νεράιδες, οι Λάμιες, οι Γελλούδες, οι Στρίγγλες, θεωρούνται επικίνδυνα θηλυκά ξωτικά τα οποία αποτελούν απειλή για τους ανθρώπους αλλά και τα ζώα.⁷ Οι θηλυκές, λοιπόν, αυτές μορφές, παρόλο που η καθεμία αποτελεί ιδιαίτερη ύπαρξη με ξεχωριστή ταυτότητα, έχουν συχνά κοινά χαρακτηριστικά. Κατά τον Κυριακίδη,⁸ «*η σύγχυσις δ' αυτή δεν είναι τι άγνωστον εις την νεοελληνικήν, αλλά και εις πάσαν δαιμονολογίαν, εις την οποίαν συχνότατα και ιδιότητες και ονόματα από είδος εις είδος μεταφέρονται και γενικεύονται*». Η ρευστότητα

στη διάκριση αυτών των μορφών μεταξύ τους, όπως και ο συγκερασμός των χαρακτηριστικών τους δεν είναι βέβαια κάτι τυχαίο, καθώς όλες οι παραπάνω μορφές παρουσιάζονται στους μύθους, στα παραμύθια και στις παραδόσεις να εκπροσωπούν ένα χώρο ο οποίος χαρακτηρίζεται από παραβιάσεις ρόλων, ορίων και ταυτοτήτων.

Από τα εξωκοσμικά γυναικεία πλάσματα που μνημονεύονται στη λαϊκή λογοτεχνία, παρατηρούμε ότι οι Νεράιδες, οι Λάμιες και οι Γοργόνες διαθέτουν ως κύριο χαρακτηριστικό της ύπαρξής τους έντονο ερωτισμό, ο οποίος εκφράζεται είτε μέσω της προκλητικής συμπεριφοράς τους, είτε μέσω της εξαιρετικά θελκτικής, πλην ολέθριας, εξωτερικής τους εμφάνισης. Οι μορφές αυτές άλλοτε παρουσιάζονται να μην διαφέρουν στο σώμα από τις κανονικές γυναίκες και άλλοτε έχουν διπλή υπόσταση, δηλαδή, ενώ το πάνω μέρος του σώματός τους είναι γυναικείο, με εξαιρετικό κάλλος, το κάτω είναι ζωώδες.

Στην παρούσα μελέτη θα περιοριστούμε στον σχολιασμό των διηγήσεων που αναφέρονται μόνο στις Νεράιδες,⁹ επειδή αυτές αποτελούν την πιο αντιπροσωπευτική κατηγορία γυναικείων μορφών στις λαϊκές διηγήσεις με ομορφιά εξαιρετική, αλλά και έντονο ερωτισμό. Ένας επιπλέον σημαντικός λόγος που δικαιολογεί την εστίασή μας στις Νεράιδες είναι το γεγονός ότι διαθέτουμε εξαιρετικά μεγάλο αριθμό σχετικών διηγήσεων, γεγονός που καθιστά το έδαφος της συζήτησής μας ασφαλέστερο. Στις *Παραδόσεις* λ.χ. του Πολίτη (1904) καταγράφονται 160 παραδόσεις για Νεράιδες από πολλές περιοχές του ελληνικού χώρου, ενώ ο αριθμός των παραδόσεων για άλλες ανάλογες γυναικείες μορφές είναι κατά πολύ μικρότερος: 17 για τις Λάμιες, 11 για τις Στρίγγλες και πέντε για τις Γοργόνες. Η μεγάλη διάδοση παραδόσεων και μύθων για τις Νεράιδες αποδεικνύεται και από τον επίσης μεγάλο αριθμό ονομασιών που τους αποδίδονται: *ανεράιδες, αναράδες, αναγριαλούδες, αερικές, ξωτικές ή ξονθκές, αερικά, ανεμικές, ξενικές, ξωνέρια, ναραγίδες κυράδες, αρκόντισσες, μελιγάνες, μελιτένιες, αγεραγίδες, αγελούδες, αγγελούδες, αλονιστίνες, αβραγίδες, ασπροφόρες, καλορίζικες, διαβόλισσες, νεράεσσες, πεγαδίστρες* κ.ά.¹⁰ Ένα άλλο στοιχείο που μας υπαγόρευσε να εστιάσουμε την προσοχή μας στις Νεράιδες είναι το γεγονός ότι οι γυναικείες αυτές εξωτικές υπάρξεις, αν και αρνησκόσμες, καθιερώνουν, όπως θα δούμε, σε αντίθεση με τις άλλες συγγενικές τους μορφές, κάποιες επαφές με την κοινωνία των ανθρώπων, και είναι οι μόνες που εισέρχονται στον

χώρο του πολιτισμού, υιοθετώντας κοινωνικούς ρόλους - έστω και πρόσκαιρα. Με άλλα λόγια, πρόκειται για την πιο χαρακτηριστικά αμφίσημη κατηγορία μυθικών γυναικείων μορφών, καθώς βρίσκονται ανάμεσα σε δύο κόσμους: τον κόσμο της φύσης και τον κόσμο των ανθρώπων και του πολιτισμού· δηλαδή, πρόκειται για μορφές στην κυριολεξία «*betwixt and between*» (μεταξύ φύσης και πολιτισμού), κατά τη διάσημη πλέον φράση του Victor Turner.¹¹

Η οριακότητα, όπως και η ρευστότητα ορίων μεταξύ κατηγοριών, εννοιών κ.λπ. αποτέλεσε ένα από τα κατεξοχήν αντικείμενα έρευνας στον χώρο των κοινωνικών επιστημών, με προεξάρχουσες τις μελέτες του Arnold van Gennep, του Victor Turner και της Mary Douglas. Ο van Gennep (1977) χρησιμοποίησε τον όρο “διάβαση” για να χαρακτηρίσει τον ενδιάμεσο (“liminal” από το λατ. limen= κατώφλι) μεταξύ δύο κατηγοριών χώρο. Με τον χώρο αυτό, σύμφωνα με τον Turner (1997), σχετίζονται ή συνδέονται έννοιες, υπάρξεις και γενικότερα οντότητες αμφίσημης ταυτότητας, όπως ανδρόγυνες υπάρξεις (ταυτόχρονα αρσενικές και θηλυκές), θηριόμορφες (ταυτόχρονα ζώα και άνθρωποι), όπως είναι οι Γοργόνες, οι Κένταυροι και άλλες δίμορφες υπάρξεις. Η Mary Douglas,¹² από την άλλη πλευρά, υποστήριξε ότι υποκείμενα, αντικείμενα, ενέργειες ή “εκφωνήματα” (utterances), που ανήκουν σε περισσότερες από μία κατηγορίες ή συμφραζόμενα, θεωρούνται απειλή για την ταξινόμηση των πραγμάτων, επειδή ακριβώς καταργούν τη διαχωριστική γραμμή, η οποία ορίζει τις κατηγορίες που έχει θεσπίσει ο άνθρωπος στο κοινωνικό του περιβάλλον. Ο Turner¹³ επισημαίνει και άλλες ιδιότητες της αμφισημίας και της οριακότητας. Κατά την άποψή του, οι ενδιάμεσες καταστάσεις λειτουργούν ως ένα είδος κοινωνικού “μετασχολισμού” (metacommentary), που έχει ως στόχο την άμβλυνση των εντάσεων μέσα σε ένα κοινωνικό σύνολο και την αποκατάσταση μιας διαταραγμένης ισορροπίας με τη συμβολή “επανορθωτικών” (redressive) διαδικασιών. Παράλληλα, παρέχουν τη δυνατότητα δημιουργίας νέων δομών, όταν οι υπάρχουσες είναι ανεπαρκείς, προσφέροντας έτσι τη δυνατότητα “επανεκτίμησης των αξιών” (transvaluation of values). Οι παραπάνω απόψεις των επιστημόνων και ιδιαίτερα οι αμέσως προηγούμενες του Turner θα μας φανούν χρήσιμες στη συνέχεια, προκειμένου να προσεγγίσουμε ερμηνευτικά το αφηγηματικό υλικό που έχουμε στη διάθεσή μας.

Νυφικό μαξιλάρι κεντημένο με πολύχρωμα μετάξια και χρυσή κλωστή σε τρυπητό κάμπο. Στο κέντρο εικονίζει φτερωτή γυναικεία μορφή, την “καλή νεράιδα”, η οποία προστατεύει τη νύφη και τον γαμπρό κάτω από τις φτερούγες της. Τα υπόλοιπα θέματα –σχηματοποιημένες ανθρώπινες μορφές, ζώα, πουλιά και άνθινα στοιχεία– είναι σε αισθητά μικρότερη κλίμακα και συμπληρώνουν τον διάκοσμο.

Από τη Λευκάδα, 17ος-18ος αι. 1,52 x 0,48 μ.
Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, αρ. ευρ. ΓΕ 6262.

Επιστρέφοντας στις Νεράιδες, θα προχωρήσουμε τον σχολιασμό μας παραθέτοντας, όπου χρειάζεται, λέξεις, φράσεις ή, κάποιες φορές, και ολόκληρο το κείμενο ορισμένων παραδόσεων, επειδή η παρουσία του πρωτογενούς εμπειρικού υλικού μπορεί να καταστήσει τα συμπεράσματά μας περισσότερο ασφαλή.

Οι τόποι όπου αναφέρεται ότι ζουν οι Νεράιδες βρίσκονται εκτός των ορίων των ανθρώπινων κοινοτήτων. Τα δάση, τα σπήλαια, οι πηγές, τα πηγάδια, τα ποτάμια, τα λαγκάδια, τα λιβάδια, τα αλώνια, τα τρίστρατα, οι ακροποταμιές, οι τόποι «που έχουν δέντρα πολλά και νερά»¹⁴ κ.ά. αναφέρονται στις λαϊκές διηγήσεις ως τόποι όπου κατοικούν ή συχνάζουν οι Νεράιδες.¹⁵ Οι συγκεκριμένοι τόποι θεωρούνται ιδιαίτερα επικίνδυνοι: «Και περί των μερών, εις α εμφανίζονται νεράιδες, λέγεται, όπως και περί των στοιχειών, ότι σκοντάβουν, σφαντούν, στοιχειάζουν και περί του ιδόντος αυτάς, ότι εσκοντάφτηκεν, εσφαντάχθηκεν, εστοιχειάστηκεν».¹⁶ Στα μέρη αυτά οι Νεράιδες παρουσιάζονται «[...] [Ως και πάντα τα πονηρά πνεύματα [...] το μεσονύκτιον, αλλά και την μεσημβριάν [...]],¹⁷ «[...] το γάργαρα του μεσημεριού, και πάσαν κακὴν ὥραν». Τραγουδούν και χορεύουν «[...] το δαιμονικό τους χορό [...]]¹⁸ με συνοδεία οργάνων: «Χουρεύ' οι Νιράιδις οὐλ' νύχτα μι τα βιουλιά κι τ'ς ακούει οὐλους ου κόσμους».¹⁹ «Οι Νεράιδες χορεύουνε στον αέρα και βαρούν νταβούλια [...]]²⁰ «[...] [Α]λλες εβαρήγανε τα ὄργανα, νταούλια, καραμούτζες, ντέφια, σουραύλια, φλογέρες, λαγούτα, βιολιά, ντρουμπέτες, τιδες και δεν είχαν εκεί πέρα. Άλλες εχορεύανε το σουρτό, κι άλλες εκαδόντουσανε κι ετηράγανε».²¹ Όποιος συναντήσει και ενοχλήσει τις Νεράιδες στα μέρη αυτά κινδυνεύει: «Ούτος θα πάδει αφεύκτως κακόν. Ἡ δα γίνει κωφός ή θα χάσει την ὁρασίν του. Πολλάκις τρελλαίνεται, άλλοτε χάνει την μίαν των χειρών του, τον ένα των ποδών του ή άλλο τι παραπλήσιον κακόν πάσχει».²² «Οι αγεραγίδες επήραν την μιλιάν του».²³ «[...] [Μ]πορούν να σου κάνουν μεγάλο κακό: να σου πάρουν εύκολα τη φωνή και να σ' αφήσουν μονυγκό, να σου κάνουν κακό στο μυαλό, να σε κάνουν σακάτη και ν' αναγκάσουν κατόπιν τους δικούς σου να τρέχουν στις μάγισσες για να σου ξαναδώσουν την υγεία σου, ή τον παπά να προσπαθήσει με διαβάσματα να σε κάνει καλά».²⁴ «Εντός επaráκουσεν τὸ' εν ήφυνεν τὸ' επεράσαν οι ξενικές. Τότες τού δωσε μια 'πό 'φτές μιαν πατσιάν [μπάτσο] τὸ' από τότες το σταγόνιν του επόμεινε στραβό».²⁵ «Εἰς του Μώρου το λαγκάδι βγαίνουν αγεραγίδες. Ένας γέρος επήγεν να πιει την νύκταν και δεν επροσκύνησεν και τον εστραβώσαν».²⁶

Ποια είναι λοιπόν τα χαρακτηριστικά εκείνα που απο-

δίδονται στις Νεράιδες και τα οποία αποβαίνουν ολέθρια, γεγονός που καθιστά τις υπάρξεις αυτές ιδιαίτερα επικίνδυνες; Θα ξεκινήσουμε πρώτα από την εξωτερική εμφάνισή τους: το πρώτο, λοιπόν, ολέθριο χαρακτηριστικό είναι η εξαιρετική ομορφιά. Ο υπερθετικός τρόπος με τον οποίο περιγράφεται η εξωτερική εμφάνιση των Νεράιδων είναι πολύ χαρακτηριστικός: «Οι Νεράιδες είναι γυναικες πολύ ὁμορφες, με μακριά ξανθά μαλλιά [...]]²⁷ «Η ομορφιά τους ήταν αμολόγτο πράμα».²⁸ «[...] [Γ]υναίκες πορρά ωραίες, ως αι ακτίνες του ηλίου».²⁹ «Στον Γουλέ το πηγάδι, στη συνοικία των Ταξιαρχών στην Τρίπολη, βγαίνει μια Νεράιδα, σαν την πεντάμορφη του κόσμου, τόσο ὁμορφη είναι [...]]³⁰ «Εἶναι γυναικες νέες, πολύ ὁμορφες, αλλαμένες ή ασπροφóρες [...]]³¹ «Ανοίγει λίγο τα μάτια του, κοιτάζει και βλέπει κάτι γυναικες, κάθε μια πιο ὁμορφη από την άλλη, να το 'χουν στρώσει στο χορό. Ο Γεροθανάσης κατάλαβε πως ήταν Νεράιδες [...]]³² «Σ'μά [σιμά= κοντά] στα μεσάνυχτα γλέπ' άξαφνα να 'ρχουντι πουλλές Νιράιδις, ὁμορφις σα διές [= θεές] [...]]³³ «Γυρίζει και τι να ιδεί! Δυο Νεράιδες πόλαμπε οὐλη η ρεματιά [...]]³⁴ Η ομορφιά τους μάλιστα περιγράφεται να ξεπερνάει την ομορφιά κάθε άλλης γυναίκας: «[...] με μιας έλαμψε το σπίτι από την ομορφιά της, γιατί, σα Νεράιδα που ήταν, ξεπερνούσε όλες τις γυναικες στην ομορφιά».³⁵ Στοιχείο της ομορφιάς τους αποτελεί και η αμφίεσή τους: «Κοντά στους Αφεντικούς Μύλους έβγαине την ημέρα μια Νεράιδα με πράσινα μαλλιά, που τα στόλιζε με μαργαριτάρια και μεριτζάνια και εστέγγωνε τα ρούχα της στους βράχους. Τη νύχτα με το φεγγάρι η ίδια Νεράιδα εχόρνε απάνω στα κύμματα της θάλασσας».³⁶ «[...] [Ε]ίδε [ενν. κάποιος] ξαπλωμένη [...] μια γυναικα ως δεκαφτά χρονών. Άλλο δεν μπορούσε να είναι παρά Νεράιδα, γιατί ήτανε πάρα πολύ ὁμορφη, κι είχε φορέματα αρχοντικά, διαφορετικά από κείνα που φορούν στα χωριά μας».³⁷

Το πιο εντυπωσιακό ωστόσο στοιχείο επάνω τους, που συνδέεται με τη θηλυκότητα, είναι τα μακριά ξανθά μαλλιά ή «τα χρυσά μαλλιά», όπως αναφέρονται συχνά στις διηγήσεις: «Ήταν Νεράιδα με ξανθά μαλλιά, ὁμορφη σαν το κρύο νερό».³⁸ «Ασπροφóρα Νεράιδα μ' ολόχρυσα μαλλιά [...]]³⁹ «Ένα κορίτσι ὁμορφο, με πράσινα μάτια, με χρυσά μαλλιά, άσπρη σαν το χιόνι, μια Νεράιδα, γιούλη μου».⁴⁰ «[Β]λέπει άξαφνα μια γυναικα, που ήτανε ντυμένη στα μεταξωτά, κι εστεκότανε μπροστά στη βρύση, κι εχτένιζε τα μαλλιά της, που έφταναν ως τα νύχια».⁴¹ «Εἶχε ξεπλέγα τα μαλλιά της μακριά-μακριά και ήτανε κάτωσπρα ντυμένη».⁴² Υπάρχουν και κάποιες αναφορές σε μακριά μαύρα μαλλιά, που ωστόσο και αυτά συμβάλλουν στην ανάδειξη της γοη-

τείας και της ομορφιάς τους: «Οι Νεράιδες είναι πανάριες κοπέλες με μάτια αμυγδαλωτά με μακριά μαύρα μαλλιά και είναι πάντα ασπροντυμένες».⁴³

Τα μαλλιά τους, ωστόσο, αποτελούν και στοιχείο της δύναμής τους, γι' αυτό, αν τα χάσουν, αιχμαλωτίζονται. Έτσι, στις διηγήσεις αναφέρεται ότι για να υποτάξει κάποιος μια Νεράίδα και να την κάνει να τον ακολουθήσει πρέπει να αποσπάσει κάποιες τρίχες από τα μαλλιά της ή να την αρπάξει από τα μαλλιά.⁴⁴ Ο ανθρωπολόγος Edmund Leach, αλλά και άλλοι που ασχολήθηκαν με τους συμβολισμούς των μαλλιών στις προβιομηχανικές, παραδοσιακές κοινωνίες, υποστηρίζουν ότι πρόκειται για ένα στοιχείο που συμβολικά συνδέεται με τη δύναμη, τη γονιμότητα και τη σεξουαλικότητα. Ο Leach (1958), στο άρθρο του με τίτλο «Magical Hair», παρατηρεί ότι τα μακριά μαλλιά εκλαμβάνονται ως σύμβολο έντονης σεξουαλικότητας, ενώ το κόψιμο των μαλλιών συμβολίζει σεξουαλική υποταγή, όπως ακριβώς στην περίπτωση του ευνουχισμού· και προσθέτει: «Συνή, στο πλαίσιο εθιμοτυπιών βλέπουμε τα μαλλιά να χρησιμοποιούνται ως σύμβολο λ.χ. της βασιλείας κάποιον άρχοντα [...] της θείας φύσης κάποιας θεότητας [...] της γονιμότητας των καρπών ή ως το παπα ηρωικών πολεμιστών, λ.χ. του Σαμψών. Η κεφαλή της Γοργόνας», παρατηρεί ο Leach,⁴⁵ «[...] δεν αποτελούσε μονάχα φαλλικό σύμβολο αλλά ήταν αυτό καθεαυτό σύμβολο δύναμης».

Αν εξετάσουμε το ελληνικό αφηγηματικό υλικό για τις Νεράιδες, θα διαπιστώσουμε ότι και εδώ γίνεται λόγος για την υποταγή της Νεράιδας με το κόψιμο ή τον έλεγχο των μαλλιών της: «[...] είχαν οι καλές αρχόντισσες χορό. Εγώ μουν εις το κέφι κι επέρασ' από μέσ' αφ' τοx χορό και μιανής επρόκαμα και της ήρπαξα τρίχες χρουσές αφ' τα μαλλιά της και τις ήβαλα μες στο ρολόμ μου. Από τότες, όπον κι αν επή-αιννα νύχτα μοναχός μ' εντάμωνεν και μού λεεν: "Α! Κωστή, τι καλός πού 'σαι. Τι όμορφος. Εσύ, άμα δες, θα μου δώκεις ό,τι μον πήρες. Δος μου τα μαλλιά μου, κι ό,τι άλλο δες να σου δώκω". Εγώ εν της τά 'δινα και την είχα πια κάθε βράδυ γιαβουκλού [= αγαπητικά]. Ύστερι, την εβαρέθηκα και της τά 'δωκα κι απέ τότες εν την εμετάδα».⁴⁶ «[Μ]πορεί [ενν. κάποιος] να την αρπάξει από τα μαλλιά την Αλουστίνα και να την φέρει στο σπίτι του. Εκεί μπορεί να την έχει σα δούλα, και σ' όλα θα προκόβει, γιατί ό,τι κι αν πιάνει εκείνη θα πληθαίνει».⁴⁷ «Οι παλαιοί ελέα, σαν εύρεις το μεσημέριν Αλουστίνες, να προφτάσεις να πιάσεις καμιάν απού τα μαλλιά. Αν πιάσεις καμμιάν Αλουστίνα, να τη βάλεις να 'λέθει [= αλέθει]· ποτές δεν σώνεται το λέσιμον της Αλουστίνας».⁴⁸

Το δεύτερο χαρακτηριστικό που καθιστά τις Νεράιδες ιδιαίτερα επικίνδυνες είναι η εκδικητική και συχνά βίαιη συμπεριφορά τους. Κύριο στόχο της συμπεριφοράς αυτής αποτελούν οι άνδρες: τους κυνηγούν και «[η] μία τον άρ-παχνε και η άλλη τον τρανάε από την άλλη μεριά. Και τά πα-δε πον είπε τ' όνομά του [...] τον πήγανε ίσια με το σπίτι του. Μπήκε μέσα κείνος κι έκλεισε. Εστάθηκαν κείνες απ' όζω και με τα λιθάρια σπάσανε ούλη τη νύχτα τα κεραμίδια».⁴⁹ Η βίαιη συμπεριφορά φτάνει μάλιστα σε ακραίο σημείο με αποτέλεσμα τα θύματά τους να οδηγούνται στον θάνατο: «Οι Νεράιδες όμως δύνωσαν, γιατί εννόησαν το σκοπό του, και έπεσαν καταπάνου του και τον εκομμάτιασαν».⁵⁰ «Κοντά στην Καστριτοπούλα έβγαине νια Νεράίδα και είχε κοντά της τον Παναγιώτη το Γαντέ και τον αγάπαγε· ούλο κοντά της τον ήθελε. Νια βολά έφυγε ο Γαντές, κι επήγε στην Καλαμάτα. Εκεί έκατσε εφτά χρόνια, κι εξανάρδε στην Τρομπολιτσά. Εκεί πον πέρναγε από της Καστριτοπούλας το σπίτι, είχε πλια αλψομνημένα τη Νεράίδα, τη γλέπει έξαφνα, ήτανε μεσημέρι, και πηγαίνει και του λέει: "γιατί την άφηκες;" "Έτο' ήδελα", λέει, "άλλη βολά να μη μου μιλήσεις, για δε σε δέλω". Τ' ακούει η Νεράίδα, τι τα δες, ελύσσαξε από το θυμό της. Τον κυνηγάει, τον κυνηγάει, και θα τον έφτανε, αν δεν επρόφτανε να περάσει το όριο της· γιατί, λέει, άμα φτάσει στο όριο της η Νεράίδα, δεν μπορεί πλια να κάνει βήμα».⁵¹ Ας προσέξουμε στο σημείο αυτό την αναφορά στο όριο με το οποίο ορίζεται η επικράτεια του κόσμου της Νεράιδας.⁵²

Η βιαιότητα όμως που εκφράζουν οι Νεράιδες δεν στρέφεται μόνο προς το ανδρικό φύλο, αλλά αποτελεί γενικότερο και σύμφυτο στοιχείο της ταυτότητάς τους, που εκδηλώνεται αδιάκριτα σ' όποιον τις ενοχλήσει. Συχνά θύματα εμφανίζονται και γυναίκες: «Μια γυνάικα πήγε μια φορά στα χωράφια. Εκεί πον πήγαινε σκόνταψε σε Νεράιδες πον έτρωγαν και τους εκάλασε την πονυχία. Εκεί-νες εδύνωσαν και της έδωσαν ξύλο και της πήραν και το νου της».⁵³ «Οι Νεράιδες εδύνωσαν και όρμησαν κατά πάνω της, και αφού την εφασκέλωσαν, ύστερα την έδειραν στα γερά και την άφησαν μισοπεδαμένη. Το σώμα της καταμελάνιασε από τις ξυλιές, και πέντε μήνες έκαμε στο κρεβάτι».⁵⁴ Σε κάποιες περιπτώσεις η εκδήλωση βίας απέναντι στις γυναίκες εμφανίζεται να είναι αποτέλεσμα γυναικείου ανταγωνισμού και φθόνου απέναντι σε ενδεχόμενες αντιζήλους τους: «[...] ένα άλλο κορίτσι, πολύ όμορφο, περνούσε τη στιγμή πον δύο Νεράιδες διασκεδάζαν μαζί με δύο παλικάρια πον είχαν αρπαγμένα. Εδύνωσαν πολύ και την άρχισαν στο ξύλο. Οι δύο νέοι τις δερμοπαρακαλούσαν

να μην το σκοτώσουν το καημένο το κορίτσι, αυτές όμως, και από ζήλια επέμεναν να την γκρεμίσουν από ένα βράχο· και την έφεραν ως την άκρη του γκρεμού, που ήταν αδύνατο να μην πέσει. Το δυστυχημένο το κορίτσι δεν έπεσε από το γκρεμό, αλλά τι τα θέλεις, τόσο κακό της έκαμαν οι Νεράιδες, που ύστερα από μια εβδομάδα πέθανε».⁵⁵

Από τις πιο χαρακτηριστικές περιπτώσεις βίαιης συμπεριφοράς είναι εκείνες που συναντούμε σε παραδόσεις όπου τα θύματα είναι μικρά βρέφη, γεγονός που καθιστά τις Νεράιδες και αρνητικό πρότυπο μητρότητας. «Οι Νεράιδες πάνε τη νύχτα στα σπίτια δίχως να φαίνονται, κι όπου εύρουν παιδιά να κοιμόνται αφύλαγα, τους ρουφούν το αίμα. Αυτά τα δυστυχημένα παιδιά είναι κίτρινα και αδύνατα, και τα λεν νεραϊδογλυμμένα».⁵⁶ «[...] [Π]νίγουν τα τέκνα, τα οποία συναντώσι κατά τη διάβασίν των, όταν μάλιστα ευρίσκονται μέσα σε λαγκάδι ή κοντά σε πηγάδι».⁵⁷ «Και τα παιδικιά εν έν' καλόν να τ' αφήνει κανείς μονάχα μέσα σε λαγκάδιγ γη κοντά σε πηγάδι, γιατί έχει αγεραγίδες κι άμα τύχει κακή ώρα και περνούσιν άλλα πνίγουνσιν κι άλλα τ' αλλάζουνσιν. Αν εν όμορφα, τα παίρνουνσιν και βάλλουνσιν τα δικά των, κάτι άσκημα, στραβομούρικα γη σακάτικα».⁵⁸ «Εις τη δέση Καναλάκια μια φορά επήαινε μια μικρομάννα κι είχε κρεμάσει από τον πλάτανο τη νάκα [= κούνια] με το παιδί της, που ήτανε σαν τα κρύα τα νερά. Αλλά οι Ανεράιδες της το κλέψανε, και της έβαλαν στη νάκα ένα άλλο κατσιμουδιασμένο, γογάρικο, κατσομαλλιασμένο π' ούλο ενιαούριζε».⁵⁹

Το στοιχείο εκείνο όμως που αναδεικνύει με τον πιο χαρακτηριστικό τρόπο τη δύναμή τους είναι η σεξουαλική τους υπεροχή έναντι των ανδρών και γενικότερα η εκδήλωση έντονου ερωτισμού. Το τρίτο, λοιπόν, χαρακτηριστικό είναι ο έντονος και απειλητικός ερωτισμός τους. Οι Νεράιδες αποτελούν αδιαμφισβήτητα τις πιο ερωτικές μορφές της λαϊκής παράδοσης. Χαρακτηριστικό του έντονου ερωτισμού τους αποτελεί η αντιστροφή, στην περίπτωση τους, των ρόλων που συνήθως αποδίδονται στα δύο φύλα. Οι Νεράιδες, εκπροσωπώντας το σχήμα της γυναίκας-κυνηγού, προκαλούν τους άνδρες, χρησιμοποιώντας κάθε μέσο, προκειμένου να συνευρεθούν ερωτικά μαζί τους. Όταν, μάλιστα, ο υποψήφιος εραστής αντιστέκεται στον προκλητικό ερωτισμό τους, προκαλεί την οργή τους, γεγονός που στέκεται αφορμή για βίαιη συμπεριφορά από τη μεριά τους. Τα παραδείγματα είναι πολλά και αξίζει να παραθέσουμε μερικά. «Λεν πως σα διαβεί κανείς τα μεσάνυχτα από τον Φονιά το λαγκάδι, αν είναι νιος ανύπανδρος, βγαίνουν Νεράιδες και μπροστά απ' όλες μια πεντάμορφη που φαίνεται θα να ν' η βασίλισσά

τους, κι αυτή χτυπάει το νιο με τ' ολόχρυσο ζουνάρι της».⁶⁰ Κι από τότες ο νιος χάνει τα συλλοϊκά του· θέλει να πάει κοντά της. Κεϊνή χάνεται με τες άλλες Νεράιδες μέσα τη λαγκαδιά, κι εκείνος γέρνει στο χωριό παρμένος, ο κακόμοιρος. Κι από τότες παίρνει δίπλα τες ράχες και τα περίορα, γυρεύοντας τη Νεράϊδα».⁶¹ «Οι Νεράιδες μπορεί να γινούνε ό,τι δεσ' γυναικες είναι, μα μεταμορφώνονται και σ' άλλα αερικά. Φορούνε όμορφα σκοντιά χρυσά, κι ουλοένα γλεντάνε, τραγουδάνε και χορεύουνε. Έχουνε λογώνε όργανα, νταούλια, σιουρίκτρες, χίλια δυο. Δεν κοτάει να ζυγώσει κανείς κατά το Νεραϊδοβούνι. Όγοιος τις γλέπει, λαβαίνει [= λαβώνεται]· ή γίνεται ζουρλός ή αρρωσταίνει κάμποσον καιρό, κι αν δεν τον διαβάσουνε ενκείται, δε γιατρεύεται».⁶² «Όντας περάσει άνθρωπος τον καλοπιάνουνε να πάει κοντά τους, κι άμα πάει τον λένε πειστικά λόγια ίσια με που τον φέρνουνε στα νερά τους, και τον πείδουνε να κοιμηθούνε αντάμα. Οι Νεράιδες εκείνες είναι όμορφες, που άμα τις ιδεί κανείς ζουρλένεται από την αγάπη, και σαν τον ειπούνε τρία λόγια πηγαίνει κοντά τους στις σπηλιές».⁶³ «Όποιος άνθρωπος ζυγώσει κοντά σ' αυτές θα πάδει [...] πρώτα τον αγκαλιάζουν και τον φιλούν και τον αναγκάζουν κι αυτόν να τις φιλήσει, κι ύστερα τον γκρεμίζουν από ψηλά τους βράχους και τον κατακομματιάζουν».⁶⁴ «Όγοιος περάσει νύχτα ή ντάλα μεσημέρι από το Νεραϊδοβούνι, δίχως να ξέρει πως βγαίνουνε Νεράιδες, και τον ιδούνε, πάει! Τον πέφτουνε κοντά, και τον παίρνουνε μαζί τους. Από τότενες πλια χάνεται ο άνθρωπος. Τον κρατούνε δυο τρεις ημέρες, και λένε τάχατες, “ξέρω κι εγώ;”, πως κάνουν αμαρτία και γεννούν παιδιά. Τον εταΐζουνε εκεί μέσα κάτι δικά τους φαγιά· ένα αλλόθριο ψωμί, μαύρο σφικτό, και προσφάγια αλλόθρια, μαύρα και μαγαρισμένα, και τότε ξεγιαρντίζουνε με δικά τους κρασιά»⁶⁵ και κοιμούνται, λέει, αντάμα, κι ο άνθρωπος τελευτάει από τις αγκαλιές τους. Υστερινά τον απολάνε, και κείνος τότενες γυρίζει τα όρη και τα βουνά, σαν τρελαμένος· γίνεται κατακίτρινος, σιχνός και ξεραγκιανός σαν τσίρος. Αρχινάει πλια και σώνεται, και θα πεθάνει, αν δεν τον ξορκίσουνε οι μαϊστρες [= γυναίκες που ξέρουν να κάνουν μάγια]».⁶⁶ «Ο γέρο Κατσιαβός, από το Μπεντένι, όντας ήτανε νιος, εκαδότανε να βολά σε νια ακροποταμιά, κι επήγε νια Νεράϊδα ντυμένη σα βλάχα με ολόχρυσα μαλλιά, και ωραία, πλια, που δεν είχε όμοιά της, και τον αγκάλιασε, και από τότενες τον έπαιρνε ουλοένα απόκοντα. Μα εκείνος δεν την ήθελε κι ούλο της εξέφενγε. Νια βολά τον βρίσκει μεσημέρι και τον λέει: “Να χωρίσεις τη γυναίκα σου και να στεφανωθείς εμένανε”. – “Εννοια σου”, λέει ο Κατσιαβός, “ετούτο μας έλειπε”. Τη Νύχτα που επήγε να κοιμηδεί με τη γυναίκα του, να σου κι έρχεται η Νεράϊδα, ομορφότερη από ούλες τις φορές και γδένεται και πέφτει στη

μέση, κοντά στον Κατσιαβό γυρωμένη. Κάπως κάνει να την διώξει και να την αποπάρει με τις βρισιές, σηκώνεται, μάτια μου, και τον βουτάει στο λαιμό για να τον πνίξει. Της αρπάζει το χέρι ο Κατσιαβός και τη σπρώχνει ύστερα, αρπάζει το καριοφίλι και πάει να της ρίξει· μα εκείνη εκάθηκε». ⁶⁷ «Οι νεράιδες είναι γυναίκες πολύ όμορφες, με μακριά ξανθά μαλλιά και αγαπούν τις χαρές και τα γλέντια [...] Μα αρπάζουν και όμορφα παλικάρια για να κοιμούνται μαζί τους» και όποιος κοιμηθεί με Νεράιδα δεν μπορεί να πλησιάσει άλλη γυναίκα. Γι' αυτό για κείνους που είναι ανίκανοι με τις γυναίκες, λέγουν πως τους άρπαξαν, όταν ήσαν μικρότεροι, οι Νεράιδες». ⁶⁸ Κάποιες φορές η έντονη ερωτική συμπεριφορά φτάνει στα όρια της λαγνείας, κάτι που αποτελεί επίσης δείκτη του κινδύνου της γυναικείας σεξουαλικότητας, όπως αυτή παρουσιάζεται στις διηγήσεις για τις Νεράιδες. Έτσι, σε παράδοση από τη Λέσβο αναφέρεται: «Ξιγυμνώνουντι γοι καταραμένες τσίτσιρου κι σε φονιάζουν να πας κοντά τους· μονάχα να φυλάγισι, πιδί μ'». ⁶⁹ Χαρακτηρισμοί, επίσης, όπως «θηνκοί διάβολοι» είναι ενδεικτικοί αφενός της ερωτικής επιθυμίας που προκαλούν και αφετέρου του κινδύνου που εκπροσωπούν: «Η Νιράγιδα είναι μια γυναίκα αψηλή μι μιγάλα κι ψηλά πονδάρια κι μι μακριά ξέπλεκα κι αχτένιστα μαλλιά. Αυτοί οι θηνκοί διάβολοι μονάχα του μισημέρι βγαίνουν στον φανιρό. Σαν πιρνάς, πιδί μ', λαγκάδια πάν' στον μισημέρι γή μπρουστά από σπηλιές να λέγεις: "Ίησους Χριστός νικά κι ούλα τα κακά σκουρπά"». ⁷⁰

Το τέταρτο χαρακτηριστικό που καθιστά τις Νεράιδες επικίνδυνα όντα είναι ότι συχνά εμφανίζονται ως δίμορφες υπάρξεις, καθώς το κάτω μέρος του σώματός τους είναι ζωώδες –αναφέρονται με γαϊδουρινά και κατσικίσια πόδια, όπως θα δούμε στη συνέχεια–, ενώ από το πάνω μέρος δεν λείπει η υπέρμετρη ωραιότητα. Με άλλα λόγια, υπάρξεις που δεν μπορούν να ενταχθούν απόλυτα ούτε στην κατηγορία του ανθρώπου, ούτε στην κατηγορία του ζώου· ή θα μπορούσαμε να το πούμε και διαφορετικά: και ζώο και άνθρωπος. «Οι Αναράδες λένονται κι Αλουστίνες, γιατί βγαίνουν το καλοκαίρι και μάλιστα τον Αλουστο. Είναι γυναίκες νέες, πολύ όμορφες, αλλαμένες ή ασπροφόρες· έχουν όμως άτσες [άντζα ή αντζί= κνήμη] σαν του γαδάρου». ⁷¹ «[...] έρχονται τη νύχτα και χορεύουν οι Ανεράιδες. Αυτές σ' όλα μοιάζουν με γυναίκες, μόνο πόχουν πόδια γαϊδουρινά. Όποιος έχει την κακή τύχη να τις ιδεί να χορεύουν τον παίρνουν ή τον λαβώνουν και χάνει τον νου του. Τα μικρά παιδιά τ' αλλάζουν». ⁷² «Στην κορφή του βουνού χορεύουν πάντα τρεις κοπέλες πανώριες, που ένα μόνο ψεγάδι έχουνε, πως τα πόδια τους είναι κατσικίσια». ⁷³ Και σε μια

γκρεκάνικη παράδοση από το Ροχούδι της Καλαβρίας αναφέρεται: «Οι Αναράδε ήσα γυναίκε με τα πόδια αστσε μούλα [μούλος= μουλάρι]. Την ημέρα εστέκαϊ κλειμέναι, τη βραδεία εβγαίναϊ να φάου τους χριστιανού. Γι' αυτό στο Ριχούδι εκλεγάϊ την μπόρτα [...]». ⁷⁴ Χαρακτηριστική είναι και η ακόλουθη παράδοση: «Οι Ανεράιδες είναι ωραίες γυναίκες ασπροφόρες, αλλά έχουνε ένα μεγάλο κουσούρι, πως το πόδι τους είναι γαϊδουρινό. Αυτές μπορούν να βλάψουν όποιον θέλουν, σ' άλλους όμως κάνουν καλό». ⁷⁵ Για την περίπτωση αυτή, δηλαδή την απόδοση και εχθρικής διάθεσης και καλοσύνης, θα μπορούσαμε να αναφερθούμε και πάλι στην άποψη των επιστημόνων που ασχολήθηκαν με την οριακότητα, οι οποίοι επισημαίνουν ότι το μεταίχμιο, δηλαδή το σημείο μεταξύ δύο κατηγοριών, θεωρείται ότι αποτελεί ένα «*locus of power*», γι' αυτό και διαθέτει μια δυναμική, άλλοτε αρνητική και άλλοτε θετική. ⁷⁶ Με παράλληλη λογική οι γλωσσολόγοι μιλούν για τη συμπληρωματικότητα των αντιθέτων· και όπως υποστήριξε ο Lyons, επικαλούμενος και τις απόψεις ενός άλλου, προγενέστερου σπουδαίου γλωσσολόγου, του Trier «[...] το αντίθετο είναι είτε εμφανώς, είτε αφανώς παρόν στο μυαλό του ομιλητή ή του ακροατή». ⁷⁷ Όμως, όπως σημειώθηκε ήδη, τη θετική πλευρά της οριακότητας δεν θα τη σχολιάσουμε εδώ –άλλωστε στην πλειονότητα των παραδόσεων οι Νεράιδες εκδηλώνουν κακόβουλη συμπεριφορά. ⁷⁸

Παρά το γεγονός ότι σε αρκετές διηγήσεις, όπως στις αμέσως προηγούμενες, οι Νεράιδες παρουσιάζονται ως δίμορφες, αλλόκοτες υπάρξεις, η ανθρώπινη φύση τους δεν παύει να υπάρχει, γι' αυτό και τους αποδίδονται συνήθειες που προσιδιάζουν στους κοινούς ανθρώπους: «[...] σαν τους ανθρώπους είν' κι αυτές [...]», ⁷⁹ «[...] ψήνουν καφέ τραγουδούν, παίζουν όργανα», ⁸⁰ «[...] θαρρεί κανείς πως καβουρντίζουν καφέ τσαι πως φουρννίζουν [...]», ⁸¹ «[...] ποτίζουν και σκαλίζουν τους νεραϊδόκηπους». ⁸² «Πάνε εκεί και Ανεράιδες καμιά φορά· γίνονται γιόματα, ζεύκια, γάμοι και μπαγόρδες [=ξέφρενα γλέντια]», ⁸³ «[...] πλένουνε και λευκαίνουνε [...] είναι ξεβραχιονισμένες και στίβουνε κάτι ολόχρυσα σκουτιά». ⁸⁴

Έχει ήδη αναφερθεί ότι οι Νεράιδες εμφανίζονται στις λαϊκές διηγήσεις ως η πιο αντιπροσωπευτική περίπτωση θηλυκών εξωτικών μορφών που έχουν τη δυνατότητα αμφίδρομης μετάβασης από τον χώρο της φύσης, όπου ζουν, στον χώρο του πολιτισμού και αντιστρόφως: από τον χώρο του πολιτισμού στον φυσικό τους χώρο. Από την άποψη αυτή θα άξιζε να συγκριθούν με τις Γοργόνες,

οι οποίες στο ελληνικό παραμυθικό υλικό εμφανίζονται πάντοτε έξω από τον κόσμο των ανθρώπων, επειδή είναι τιμωρημένες για κάποια παραβατική συμπεριφορά, εξαιτίας της οποίας μεταμορφώθηκαν σε δίμορφη ύπαρξη: παραμένουν ως εκ τούτου στη θάλασσα και δεν έχουν πια το δικαίωμα να ξαναγυρίσουν στον κόσμο των ανθρώπων. Θα είχε ενδιαφέρον στο σημείο αυτό η αναφορά σε ένα αντίθετο σχήμα μετάβασης από αυτό που παρουσιάζεται στις ελληνικές διηγήσεις για τις Γοργόνες και το οποίο συναντούμε στο γνωστό παραμύθι *Η μικρή Γοργόνα* του Hans Christian Andersen. Στην περίπτωση αυτή, έχουμε ένα σχήμα αμφίδρομης ή, αλλιώς, κυκλικής κίνησης, δηλαδή από τον πολιτισμό στη φύση και πάλι στον πολιτισμό. Το παραμύθι βασίζεται σε λαϊκές παραδόσεις, σύμφωνα με τις οποίες οι Γοργόνες δεν έχουν ψυχή και μόνη πιθανότητα να αποκτήσουν είναι να παντρευτούν έναν θνητό. Η ηρωίδα του παραμυθιού του Andersen, η μικρή Γοργόνα, δεν διστάζει να θυσιάσει τη φωνή της και, σε τελική ανάλυση, την ίδια της την ύπαρξη ακολουθώντας τις συμβουλές της μάγισσας, προκειμένου να αποκτήσει πόδια και να κερδίσει την αγάπη του αγαπημένου της πρίγκιπα. Οι θυσίες της ωστόσο αποβαίνουν μάταιες, καθώς ο πρίγκιπας παντρεύεται μιαν άλλη. Έτσι, η μικρή Γοργόνα είναι καταδικασμένη να πεθάνει, αν και έχει κερδίσει τελικά την ψυχή που τόσο επιθυμούσε. Να σημειωθεί ότι η Γοργόνα, με τον τρόπο που παρουσιάζεται στο παραμύθι του Andersen, θεωρήθηκε, στο πλαίσιο της φεμινιστικής φιλολογίας, ότι εκπροσωπεί τη γυναίκα που συμβιβάζεται με την πατριαρχική δομή και θυσιάζει τον εαυτό της και τη σεξουαλικότητά της, προκειμένου να διεκδικήσει τον ρόλο συζύγου και μητέρας.

Αφήνοντας τις Γοργόνες και επιστρέφοντας και πάλι στις Νεράιδες, είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι οι τελευταίες δεν είναι απλώς οι μόνες υπάρξεις που έχουν τη δυνατότητα της διπλής, αμφίδρομης μετάβασης από τη φύση στον πολιτισμό και αντίστροφα, αλλά αναλαμβάνουν και τον ρόλο συζύγου και μητέρας. Ωστόσο, το πρώτο σκέλος της αμφίδρομης μετάβασης, με το οποίο δηλώνεται η υιοθέτηση ενός εγκόσμιου γυναικείου ρόλου και η συμφιλίωση ή η υποταγή στο αρσενικό, δηλαδή στο ανδρικό φύλο, σπάνια στις διηγήσεις έχει ευτυχή κατάληξη. Η επιστροφή στη φύση αρχίζει ήδη από την πρώτη στιγμή που οδεύουν για τον κόσμο των ανθρώπων, καθώς οι Νεράιδες υιοθετούν αναγκαστικά τον ρόλο της συζύγου και μητέρας, ενώ διεκδικούν μόνιμα την επιστροφή στον αρχικό τους χώρο. Στο τέλος των περισσότερων διηγή-

σεων αυτού του είδους η Νεράιδα, εγκαταλείποντας άνδρα και παιδιά,⁸⁵ επιστρέφει στον φυσικό της χώρο.

Συνοψίζοντας τις αναφορές των λαϊκών διηγήσεων στις Νεράιδες και την ερωτική τους συμπεριφορά, μπορούμε να διακρίνουμε δύο βασικούς τύπους διηγήσεων. Στον πρώτο, ο βασικός πρωταγωνιστής είναι η Νεράιδα, η οποία αποπλανεί το θύμα της για να το εξοικονομήσει χρησιμοποιώντας τα σεξουαλικά θέληγτρά της. Στον δεύτερο τύπο, ο φαινομενικός πρωταγωνιστής είναι ο άνδρας, ο οποίος υποτάσσει τη Νεράιδα και τη μεταφέρει στον δικό του κόσμο. Έτσι, στην πρώτη περίπτωση έχουμε την αλλαγή του κανονικού ρόλου και της κανονικής ταυτότητας του άνδρα, ο οποίος υποκύπτει ερωτικά σε μια εξωτική και αλλόκοστη ύπαρξη, ενώ, στη δεύτερη, παρατηρείται αλλαγή της ταυτότητας της Νεράιδας, η οποία υιοθετεί έναν ανθρώπινο ρόλο. Ωστόσο, και στις δύο περιπτώσεις υπάρχει το ίδιο αποτέλεσμα, που δεν είναι άλλο από την κυριαρχία του θηλυκού στοιχείου και την επιβεβαίωση του φόβου και του κινδύνου που εκπροσωπούν οι θελκτικές Νεράιδες. Με άλλα λόγια, όταν στην πρώτη περίπτωση ο αρσενικός εκπρόσωπος συνενδύεται με τη Νεράιδα, το αποτέλεσμα δεν είναι άλλο από την επιβεβαίωση της δύναμης του θηλυκού στοιχείου. Παράλληλα, πρόκειται για μια διαδικασία μετάβασης με την οποία θα λέγαμε ότι εκφράζεται, με τον πιο καθαρό τρόπο, ο κίνδυνος της γυναικείας σεξουαλικότητας. Η ερωτική επαφή με τη Νεράιδα δεν υποδηλώνει απλώς και μόνο την κυριαρχία του θηλυκού στοιχείου αλλά και την πλήρη αδυναμία του αρσενικού, αφού στο τέλος ο αρσενικός εκπρόσωπος οδηγείται στον θάνατο ή, στην καλύτερη περίπτωση, σε μόνιμη ανικανότητα· με άλλα λόγια, σε ένα είδος ευνουχισμού.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο δεύτερος τύπος διηγήσεων, αυτός που αφορά την αναγκαστική μετάβαση της Νεράιδας στον χώρο των ανθρώπων, από την άποψη ότι μας επιτρέπει να συμπληρώσουμε με περισσότερα στοιχεία τον χαρακτήρα και τη φύση των πανέμορφων και θελκτικών αυτών πλασμάτων. Η Νεράιδα στις εν λόγω διηγήσεις, αν και εμφανίζεται ενταγμένη στον πολιτισμικά οργανωμένο χώρο, διατηρεί τον αμφίσημο χαρακτήρα της και εξακολουθεί να διεκδικεί την επιστροφή στον φυσικό της χώρο. Η επιθυμία αυτή είναι τόσο έντονη, ώστε δεν υποχωρεί ούτε με το πέρασμα του χρόνου: «*Εκείνος, όμως, δεν της έδινε τη μπόλια [= τσεμπέρι] και για να μη του φύγει η Νεράιδα, έκρυψε τη μπόλια σε μια καρυδόκουπα. Έτσι λοιπόν, την πήρε γυναί-*

κα τον κι εξούσαν μαζί ώστε που γέρασαν και τον έκαμε και παιδιά [...] Μια φορά, όμως, ύστερα από πολλά χρόνια, που ήσαν πλέον γέροι, την ημέρα τη Λαμπρή, η γριά Νεράιδα τον ζήτησε πάλι τη μπόλια, και τον λέει: τι φοβάται τάχα τώρα που γέρασαν κι έχουν και τόσες θυγατέρες. Ο γέρος την άκουσε, έβγαλε από το καρύδι την μπόλια και της την έδωσε. Η Νεράιδα στολίστη, πήγε στο χορό και άρχισε να χορεύει στον τρίτο γύρο του χορού όμως ήρθαν οι άλλες Νεράιδες, την άρπαξαν και σηκώνθηκαν ψηλά και χάθηκαν [...]». ⁸⁶ «Η Ανεράιδα έκατσε εκεί, δεν έκανε πάσσο, και ούλο εκοίταζε πώς να αρπάξει το δαχτυλίδι της και να φύγει. Μα ο Λάπαρς ο κατεργάρης, το εφύλαε καλά [...] Η Ανεράιδα επολεμούσε πάντα να εύρει τρόπον να πάρει το δαχτυλίδι της». ⁸⁷

Αξίζει να σημειωθεί ότι στις περισσότερες περιπτώσεις το σχήμα απόσχισης της Νεράιδας από το περιβάλλον της και η μετάβασή της στο πολιτισμικό επίπεδο πραγματοποιείται στο πλαίσιο ενός γλεντιού ή χορού που λαμβάνει χώρα στην ύπαιθρο, όπου οι Νεράιδες και οι άνθρωποι συναντώνται. Εδώ, ο επίδοξος σύζυγος βρίσκει την ευκαιρία να ξεγελάσει τη Νεράιδα και με εξυπνάδα και πονηριά αρπάζει το στοιχείο εκείνο που θα τη δεσμεύσει και θα την αναγκάσει να τον ακολουθήσει: «Την άλλη μέρα, καθώς πήγε στο ίδιο μέρος και άρχισε να παίζει το σουραύλι, μαζευντήκανε πάλι οι Ανεράιδες και χόρευαν. Αυτός είδε πού απόδωσε την μπόλια της εκείνη π' αγαπούσε, εκύθηκε και την άρπαξε». ⁸⁸ [...] [Κ]αι όταν θα ρθούν οι Νεράιδες και αρχίσουν να χορεύουν, ν' αρπάξει κείνης που σέρνει το χορό το μαντήλι που θα 'χει στο χέρι της». ⁸⁹ «[...] [Σ]αν εγύριζε το μεσημέρι, εκεί κοντά σε νια λακούβα του βοννού ευρήκε Νεράιδες κι εχορεύανε [...] Βουτάει, κι αρπάζει νιανής το μαντήλι [...]». ⁹⁰ «Ο άνθρωπος αυτός αποφάσισε να πιάσει μια από τις Νεράιδες. Όταν λοιπόν ξαναήρθαν την άλλη νύχτα κι εχόρευαν ως τα χαράματα [...] είπαν ό,τι και την περασμένη νύχτα και ξακολουθούσαν τον χορό· μα σαν ελάλησε ο μαύρος πετεινός εφώναξαν: “Τώρα είναι καιρός να πάρουμε τα φτερά μας και να φύγουμε”. Εκείνος όμως είχε πάρει τα φτερά της μικρότερης, κι έτσι δεν μπόρεσε αυτή να φύγει μαζί με τις άλλες». ⁹¹ Στα ανωτέρω παραδείγματα παρατηρούμε ένα τελετουργικό τυπικό μετάβασης από μια πρότερη σε μια νέα ταυτότητα, η οποία πραγματοποιείται στον φυσικό χώρο των Νεράιδων, με άλλα λόγια στην επικράτειά τους, με τη συμμετοχή ενός εκπροσώπου του πολιτισμικά οργανωμένου χώρου.

Τα ίδια δεδομένα αλλά με αντίστροφη διαδικασία παρατηρούνται στην επανένταξη της Νεράιδας στον αρχικό φυσικό της χώρο. Το τελετουργικό τυπικό μετάβασης

αυτή τη φορά από τον οργανωμένο πολιτισμικά κόσμο στον φυσικό τους χώρο πραγματοποιείται πάλι με την ευκαιρία ενός γλεντιού, χορού, γαμήλιας διασκέδασης—στο πλαίσιο ενός “διαβατήριου εθίμου”, ⁹² με άλλα λόγια—με τη συμμετοχή ατόμων του πολιτισμικά οργανωμένου χώρου και ενός εκπροσώπου του χώρου της φύσης, δηλαδή της Νεράιδας. Στο πλαίσιο αυτού του τυπικού, η Νεράιδα πείθει τον σύζυγό της να της δώσει πίσω το αντικείμενο που της αφαίρεσε, εξαπατώντας τον συνήθως με ψευδή υπόσχεση. Το φοράει και συμμετέχοντας στη γιορτή εξαφανίζεται και επιστρέφει στην αρχική της κατάσταση: «Σαν έκλεισε τα δεκοκτώ χρόνια [ενν. παντρειάς], τους προσκαλέσανε [...] σ' ένα γάμο κοντά στη γειτονιά· επήρε ο άντρας τη γυναίκα του και τα παιδιά του σα νοικοκύρης κι επήγε. Κι εκεί που εχόρευε ο κόσμος ούλος, λέει ο παππούλης μου: “Γυναίκα δε σηκώνεσαι να χορέψεις κι εσύ, όπως χορεύουνε ούλες;”. Λέει: “Πώς να χορέψω, που μου 'χεις το μαντήλι μου. Δο μου το και θα χορέψω” [...] Σαν της τό 'δωκε κι εχόρεψε, κι έλειωσε ούλους στο χορό, την έγλεπε ο κόσμος κι αρχίναγε κι εψήλων' εψήλωνε κι εσηκωνότανε την ανήφορο. Σιγαλά-σιγαλά εχάθη [...] κι εγλέπανε τη Νεράιδα που πήγαινε ψηλά ίσαμε που χάθηκε». ⁹³ «[...] [Π]αρακάλεσε πάλι τον άνδρα της να της δώσει τα φτερά, και τον έταξε πως θα γυρίσει, όταν χορτάσει το χορό. Είχε δεν είχε, τον κατάφερε και της τ' άδωκε. Μόλις τα βαλε απάνω της, πέταξε στον αέρα, πήγε στο αλώνι που χόρευαν οι άλλες γυναίκες και έκανε τρεις γύρους [...] [Κ]αι εχάθηκε». ⁹⁴ «Πήγε λοιπόν στο χορό και άστραψε ο τόπος [...] και με μια φιλή και γλυκιά φωνή ήρχισε να λέει ένα τραγούδι, πόσκιζε την πέτρα και μάραινε καρδιές. Και σαν έκανε τρεις γύρους στο χορό, σείστηκε, λυγίστηκε, κούνησε το μαντήλι της, κι έκαμε μια ι, ι, ι και πέταξε στον αέρα για να ανταμώσει τις συντρόφισσές της κι εχάθηκε. Κι έτσι ο Γιάννης έχασε τη γυναίκα του». ⁹⁵

Κλείνοντας αυτόν τον σύντομο σχολιασμό, θα μπορούσαμε να προχωρήσουμε σε μια πρώτη αποτίμηση και ερμηνεία του πρωτογενούς εμπειρικού υλικού που διαθέτουμε. Όπως διαπιστώσαμε από τα πολυάριθμα κείμενα, που σκοπίμως παρατέθηκαν, τα δύο κύρια χαρακτηριστικά που αποδίδονται στις Νεράιδες, δηλαδή η υπερβολική ομορφιά και ο ερωτισμός, συνιστούν αρνητικά στοιχεία, καθώς συνδέονται με εκδικητικότητα και καταστροφή. Η ερωτική συνεύρεση με μια πεντάμορφη και ελκυστική Νεράιδα έχει ως αποτέλεσμα όχι την ερωτική απόλαυση, όπως θα ήταν φυσικό, αλλά την καταστροφή και τον θάνατο. Παράλληλα, η διμορφία και η αμφισημία της ταυτότητας της Νεράιδας συνιστά και αυτή αρνητική

και επικίνδυνη ιδιότητα. Η δυνατότητα των Νεραίδων να μετακινούνται από τη φύση στον κόσμο των ανθρώπων, με άλλα λόγια, να υιοθετούν έναν διπλό ρόλο, μόνο θετικό στοιχείο δεν αποτελεί. Θετικό στοιχείο, τουλάχιστον από την πλευρά των ανθρώπων, θα ήταν η πραγματική ένταξή τους στον κόσμο των ανθρώπων, πράγμα που θα υποδήλωνε τον εξανθρωπισμό μιας αφύσικης ύπαρξης. Όμως κάτι τέτοιο δεν ισχύει. Ακόμη και η μητρότητα της Νεραίδας παρεκκλίνει από τους φυσικούς ανθρώπινους νόμους. «Λεν μερικοί πως η Νεραίδα εγέννησε παιδί με δαύτον· και γι' άλλους λένε πως γεννάνε με δαύτους παιδιά οι Νεραίδες και τα γλέπουμε και τους μιλάμε· εντούνα εγώ δεν τα πιστεύω· γιατί ο άνθρωπος είναι σουφραϊδα [= σφραγίδα] του θεού· πώς μπορεί ο Θεός να δώσει τη σουφραϊδα του στο δαιμονικό; το εξωτικό θα γεννήσει εξωτικό και ο άνθρωπος άνθρωπο· μήτε ο άνθρωπος μπορεί να γεννήσει εξωτικό, μήτε το εξωτικό άνθρωπο. Μην ακούς τι λέει ο κόσμος». ⁹⁶ «Πολ- λές φορές οι Νεραίδες ή και οι Λυκοκαντζάρτοι παίρνουν παι- διά από την κούνια, και τ' αλλάζουν και βάνουν δικά τους. Αυτά είναι αδύνατα και κακομάζαλα». ⁹⁷ Τα παιδιά, λοιπόν, που αποκτούν οι Νεραίδες χαρακτηρίζονται στις λαϊκές διηγήσεις «άσχημα», «στραβομούρικα», «καχεκτικά», «σα- κάτικα», «παραμορφωμένα» κ.ά. ⁹⁸

Τελικά, όπως διαπιστώθηκε από τις διηγήσεις που πα- ρατέθηκαν, ακόμη και στις περιπτώσεις που η Νεραίδα υποτάσσεται στο ανδρικό στοιχείο και υιοθετεί τον ρόλο της συζύγου και μητέρας, δεν απεκδύεται την αμφίσημη ταυτότητά της· γι' αυτό και μεθοδεύει την επιστροφή στον φυσικό της χώρο, εγκαταλείποντας τον ρόλο της συζύγου και της μητέρας, γεγονός που αποτελεί και την τελική επισφράγιση της επικινδυνότητάς της. Το συμπέρασμα που εξάγεται είναι ότι πράγματι η αμφίσημη ταυτότητα της Νεραίδας συνδέεται με τον κίνδυνο.

Στο σημείο αυτό θα είχε ενδιαφέρον να αναφερθεί ότι διαθέτουμε και έναν πολύ μικρό αριθμό διηγήσεων στις οποίες εκφράζεται ο φόβος των γυναικών απέναντι στην ανδρική σεξουαλικότητα και τη δυναμική της. Ο περιορισμένος αριθμός τέτοιων διηγήσεων δείχνει, σε τελι- κή ανάλυση, ότι αυτά που αποτελούν πραγματικό κίνδυνο και έχουν δύναμη καταστροφική είναι το γυναικείο κάλλος και η γυναικεία γοητεία. Έτσι, μόνο σε τρεις συνολικά από τις 160 παραδόσεις που δημοσιεύει ο Πολίτης—και οι τρεις από την Τρίπολη, δηλαδή από έναν μόνο τόπο— γίνεται αναφορά στο αρσενικό αντίστοιχο της Νεραίδας. Στην πρώτη παράδοση αναφέρεται: «[...] μπαίνουν μέσα τρεις Νεραϊδοί ομορφοκαμωμένοι και καλοντυμένοι, και την αρπά-

ζουνε τη γυναίκα και τη σπκάνουνε ψηλά. Έβανε τις φωνές και της φφαινότανε πως έσκουζε μα κανείς δεν άκουσε, γιατί της επήρανε τη φωνή. Την παίρνουνε [...] την αρπάζουνε από τα μαλλιά και τη βουτάνε μέσα [ενν. στο πηγάδι]». ⁹⁹ Στη δεύτε- ρη, ο κίνδυνος της ανδρικής σεξουαλικότητας δηλώνεται με πιο emphaticό τρόπο, καθώς το τελικό αποτέλεσμα της συνεύρεσης είναι ο θάνατος: «Στον Μάναρη, ένα κορίτσι (τ' όνομά του δεν το θυμάμαι), αθώο πλάσμα το κακόμοιρο, αγά- πησε ένα Νεραϊδο, κι επήγαινε ούλο κοντά του. Την εκάνανε οι γοναίοι της, άλλοτε ούλη την ημέρα, άλλοτε τη νύχτα, ή δυο τρεις μέρες συγκατητά. Την εκλείνανε στο σπίτι, την εκλει- δώνανε, τίποτα! Τους έφευγε, γιατί ο Νεραϊδος της άνοιγε και την έπαιρνε όξω. Νια βολά την εκάσανε και δεν εμπορέσανε να την ξαναβρούνε. Ύστερα από εφτά χρόνια την νύρανε στο Καπαρέλι και τους έδειγνε τον άντρα της και τα παιδιά της κι έλεγε: “Να ο άντρας μου, δεν τον γλέπυτε; Να και τα παιδιά μου”. Σε λίγον καιρόν πέθανε. Λένε, τάχατες, πως σαν ήτανε χαϊμένη την είχε ο Νεραϊδος στις σπηλιές του, ποιος ξέρει, κι έκαμε παιδιά με δαύτονε». ¹⁰⁰ Ίδια κατάληξη έχει η κοπέλα και στην τρίτη παράδοση: «Εκατάντησε πλια η κακομοίρα πετσι και κόκκαλο, γιατί δεν έτρωγε τίποτα, κι απέθανε σε λίγον καιρό». ¹⁰¹

Η δαιμονοποίηση των γυναικών αποτελεί, όπως είδαμε, ένα επανερχόμενο διαπολιτισμικό σχήμα με διαχρονική εμφάνιση και έχει απασχολήσει ερευνητές από πολλούς χώρους των ανθρωπιστικών επιστημών. Αν σταθούμε στις απόψεις του Turner, που αναφέρθηκαν στην αρχή, θα πρέπει να συμφωνήσουμε ότι η απόδοση αρνητικών ιδιοτήτων σε ενέργειες, καταστάσεις ή υπάρξεις που πα- ραβιάζουν τις καθιερωμένες ταξινομήσεις, εν προκειμένω σε αμφίσημες, ταξινομικά οριακές υπάρξεις, δηλαδή υπάρξεις και με ανθρώπινα και με ζωικά χαρακτηριστι- κά, όπως οι Νεραίδες, λειτουργεί ως ένας επανορθωτι- κός μηχανισμός προκειμένου να αμβλυνθούν, μέσω της δαιμονοποίησης—στην περίπτωση των Νεραίδων— οι όποιες εντάσεις προκύπτουν από την έκδηλη γυναικεία ομορφιά και τον απροκάλυπτο γυναικείο ερωτισμό. Στόχος στην προκειμένη περίπτωση είναι να επιτευχθεί η χαμένη, υποτίθεται, ισορροπία. Ή, διαφορετικά, θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο τρόπος που παρουσιάζεται η γυναικεία ομορφιά και ο γυναικείος ερωτισμός στις λαϊ- κές διηγήσεις για τις Νεραίδες ενδεχομένως να αποτελεί έκφραση ατομικών και κοινωνικών φόβων ή ανησυχιών για παραβιάσεις κοινώς αποδεκτών και καθιερωμένων ρόλων. Η αρνητική προβολή μπορεί να προκύπτει από την ανάγκη ελέγχου και, κατ' επέκταση, απόρριψης των

ενδεχόμενων εκείνων κοινωνικών δομών που απειλούν την τάξη πραγμάτων σε ό,τι αφορά τους ρόλους των δύο φύλων σε μια ανδροκρατούμενη κοινωνία.

Βασική τοποθέτηση αυτής της εργασίας, που σημειώθηκε ήδη από την αρχή, είναι ότι το περιεχόμενο των λαϊκών παραδόσεων κινείται στον χώρο του μύθου· γι' αυτό και χρειάζεται μια “δεύτερη ανάγνωση” που να επιχειρεί να κινηθεί πέρα από την επιφάνεια, προκειμένου να καταστεί δυνατή η “αποκρυπτογράφηση” των κειμένων της προφορικής λαϊκής λογοτεχνίας. Ωστόσο, η “ανάγνωση” που επιχειρήθηκε εδώ και το ερμηνευτικό σχήμα που αναπτύχθηκε ενδεχομένως να μην είναι οι μόνες ερμηνείες που θα μπορούσαν να δοθούν σε ένα τόσο γόνιμο και εκ των

ένδον υλικό σαν και αυτό που είχαμε στη διάθεσή μας.

Χρυσούλα Χατζητάκη-Καφωμένου
Αναπληρώτρια Καθηγήτρια στον Τομέα
Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας,
Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
chrysak@hist.auth.gr

Χαράλαμπος Πασσαλής
Δρ Λαογραφίας
hara.pass@gmail.com

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- Abbott 1903: G. F. Abbott, *Macedonian Folklore* (Cambridge 1903).
- Bascom 1965: W. Bascom, The Forms of Folklore: Prose Narratives, *Journal of American Folklore* 78 (1965) 3-20 [= Dundes 1984, 5-29].
- Βίος 1921: Στ. Βίος, Χιακαί Παραδόσεις, *Λαογραφία* Η' (1921) 427-46.
- Campbell 1988: J. Campbell, *The Power of Myth* (New York 1988).
- Douglas 1966: M. Douglas, *Purity and danger: An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo* (London 1966).
- Douglas 1975: M. Douglas, *Implicit Meanings. Essays in Anthropology* (London 1975).
- Dundes 1984: A. Dundes (επιμ.), *Sacred Narrative: Readings in the Theory of Myth* (California 1984).
- Erlach 1980: V. Erlach, *Russian Formalism: History and Doctrine* (Paris 1980).
- Κακριδής 1986: Ι.Θ. Κακριδής (γεν. εποπτεία), *Ελληνική Μυθολογία* 2: Μούσες – Σειρήνες (Αθήνα 1986) 263-69.
- Κυριακίδης 1921: Στ. Κυριακίδης, Παρατηρήσεις εις τας Χιακάς παραδόσεις Στ. Βίου, *Λαογραφία* Η' (1921) 447-87.
- Κωστάκης 1982-1984: Θ.Π. Κωστάκης, Θεότητες και δαιμονικά στις λαϊκές δοξασίες της Τσακωνιάς, *Λαογραφία* ΛΓ' (1982-1984) 53-92.
- Lawson 1964: J.C. Lawson, *Modern Greek Folklore and Ancient Greek Religion* (New York 1964).
- Leach 1958: E. Leach, Magical Hair, *The Journal of the Royal*

- Anthropological Institute of Great Britain and Ireland* 88.2 (1958) 147-64.
- Λουκόπουλος 1917: Δ. Λουκόπουλος, Σύμμεκτα λαογραφικά Μακεδονίας, *Λαογραφία* ΣΤ' (1917) 99-168.
- Λουκόπουλος 1921: Δ. Λουκόπουλος, Σύμμεκτα αιτωλικά λαογραφικά, *Λαογραφία* Η' (1921) 13-66.
- Lyons 1977: J. Lyons, *Semantics* I (Cambridge 1977).
- Μαντζουράνης 1912-1913: Κ.Ι. Μαντζουράνης, Κυνορι-ακαί παραδόσεις (εκ Βουρβούρων), *Λαογραφία* Δ' (1912-1913) 464-75.
- Πετρόπουλος 1959: Δ. Πετρόπουλος, *Ελληνικά Δημοτικά Τραγούδια* Β' (Αθήνα 1959).
- Πολίτης 1980: Ν.Γ. Πολίτης, Τα ονόματα των Νεράιδων και των Ανασκελάδων, *Λαογραφικά Σύμμεκτα* Δ' (1980-1985).
- Πολίτης 1904: Ν.Γ. Πολίτης, *Μελέται περί του βίου και της γλώσσης του ελληνικού λαού, Παραδόσεις* Μέρη Α'-Β' (Αθήνα 1904).
- Turner 1967: V. Turner, Betwixt and Between: The liminal period in rites of passage, στο: V. Turner, *The Forest of Symbols* (Cornell 1967) 93-111.
- Turner 1997: V. Turner, Are there universals of performance in myth, ritual, and drama?, στο: R. Schechner – W. Appel (επιμ.), *Intercultural Studies of Theatre and Ritual* (Cambridge 1997) 8-19.
- Van Gennep 1977: A. van Gennep, *The rites of passage* (London 1977).

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Πολίτης 1904, παράδοση αρ. 761.
2. Bascom 1965, 3.
3. Ο Αμερικανός μυθολόγος Joseph Campbell (1988, 22-23), κατεξοχήν μελετητής του μύθου και της λειτουργίας του, αναφέρεται στην “κοινωνιολογική λειτουργία” του μύθου, που έχει ως στόχο να επικυρώσει και να ενδυναμώσει μια συγκεκριμένη κοινωνική τάξη πραγμάτων, και στην “παιδαγωγική λειτουργία”, που έχει ως στόχο να διδάξει έναν ορισμένο ανθρώπινο τρόπο ζωής.
4. Ως απόδειξη της άποψης ότι στην προφορική λαϊκή λογοτεχνία δεν απεικονίζεται η πραγματικότητα ως έχει, αλλά πολλές φορές μπορεί και να αντιστρέφεται ή να υπερβαίνεται, θα μπορούσαμε να παραθέσουμε ένα-δύο μόνο παραδείγματα από δημοτικά τραγούδια. Το παρακάτω λεγόταν όταν στόλιζαν τη νύφη: *«Τρέχουν τα νερά, τρέχουν κι οι βρύσες, / τρέχουν κι οι άρχοντες να ιδούν τη νύφη, / τ' αρχοντόπουλα να την κτενίσουν / κι οι αρχόντισσες να τη στολίσουν· / βάνουν μάλαμα, βάνουν ασήμι, / βάνουν τρεις θηλιές μαργαριτάρι»* (Πετρόπουλος 1959, 113). Το επόμενο είναι ένα υπέροχο νανούρισμα: *«Κοιμήσου, βέργα μάλαμα, κοιμήσου βέργ' ασήμι, / όπου σε στέλν' ο βασιλιάς πεσεχεί τον βεζιρη. / Κοιμήσου, που σου ράβγουνε τα ρούχα σου στην Πόλη / και σου αποτελειώνουνε σαρανταδύ μαστόροι / ο ένας βάνει μάλαμα κι ο άλλος το μετάξι / κι οι άλλοι αποδέλοιποι τον ουρανό με τ' άστρι [...]»* (Πετρόπουλος 1951, 146). Από τα παραδείγματα μπορούμε να συμπεράνουμε ότι επειδή ακριβώς η ζωή στις παλαιότερες παραδοσιακές κοινωνίες ήταν επισφαλής και ο βίος γεμάτος στερήσεις, η υπέρβαση της πραγματικότητας φαίνεται να αποτελούσε απόλυτη ανάγκη· να λειτουργούσε, δηλαδή, ως παραμυθία. Ωστόσο, αυτή ακριβώς η ανάγκη υπέρβασης της πραγματικότητας εκφράζει, σε τελική ανάλυση, μια στάση ζωής και ταυτόχρονα υποκρύπτει μια ιδεολογία· όπως ακριβώς συνέβαινε και με τα ηρωικά τραγούδια: λ.χ. με τα ακριτικά—που ήταν δημιουργήματα και έκφραση κοινωνικών φεουδαρχικού τύπου—οι άνθρωποι εξέφραζαν με έμμεσο τρόπο τον πόθο τους για μια διαφορετική ζωή από αυτήν που ζούσαν, εξυμνώντας τη ζωή και τα κατορθώματα των ακριτών· ή, όπως συνέβαινε με τα ανάλογα, ως προς το περιεχόμενο, νεότερα κλέφτικα τραγούδια, που τραγουδιούνταν ως επί το πλείστον στις υπόδουλες περιοχές· με άλλα λόγια, τραγουδιούνταν από ανθρώπους υποταγμένους σε κάθε είδους εξουσία, αλλόθρησκη ή ομόθρησκη.
5. Βλ. Κακριδής 1986, 269· βλ. επίσης στο Κακριδής 1986, 268-69, όπου σημειώνεται ότι στις περισσότερες πηγές, στις οποίες υπάρχει αναφορά στις Σειρήνες, επισημαίνεται αφενός η στενή σχέση τους με τον Άδη και αφετέρου ο ερωτικός τους χαρακτήρας.
6. Philostr., *Vit. Apoll.*, iv. 25.
7. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι στη Γοργόνα αποδίδεται και ευεργετικός προς τους ανθρώπους ρόλος, αλλά το χαρακτηριστικό αυτό, την αμφίθυμη δηλαδή συμπεριφορά της Γοργόνας (κάποιες λίγες φορές και της Νεράιδας) δεν θα τη σχολιάσουμε εδώ.
8. Κυριακίδης 1921, 447-48.
9. Με τις Νεράιδες στη νεοελληνική λαϊκή παράδοση έχει ασχοληθεί ο Lawson 1964, 130-73, όπου αφιερώνει ένα ολόκληρο κεφάλαιο σ' αυτές, ενώ τις ταυτίζει με τις αρχαίες Νύμφες και τις Νηρηίδες. Το ίδιο και ο Abbott 1903, 242, όπου και αυτός ταυτίζει τις Νεράιδες με τις Νύμφες και προσθέτει ότι οι μορφές αυτές συγγενεύουν από τη μία πλευρά με τις Ναϊάδες, τις Αμαδρυάδες και τις Ορεάδες της κλασικής αρχαιότητας και, από την άλλη, με τις Russalkas των Ρώσων, τις Vilas των Σέρβων και τις Samodivas των Βουλγάρων.
10. Πολίτης 1980, 489-501.
11. Turner 1967, 93-111.
12. Douglas 1966, 37-38. Θέματα που αφορούν τη λειτουργία της αμφισημίας και γενικότερα το ζήτημα των πολιτισμικών ταξινομήσεων αποτελούν το κατεξοχήν αντικείμενο έρευνας της Αγγλίδας ανθρωπολόγου. Βλ. επίσης και Douglas 1975.
13. Turner 1997, 8-9.
14. Πολίτης 1904, παράδ. αρ. 653.
15. *«Εν γένει παρατηρούμεν ότι αι Νεράιδες εμφανίζονται εις τα αυτά μέρη, εις α ενεφανίζοντο αι αρχαίαι νύμφαι, αίτινες ήσαν, ως γνωστόν, θεότητες της φύσεως, διαιτώμεναι παρά τας πηγάς, κρήνας, ρύακας, εις κοιλάδας, λειμώνας, άλση, ποταμούς, σπήλαια κτλ.»* (Βίος 1921, 440). Ανάλογες επισημάνσεις κάνουν και οι J.C. Lawson και G.F. Abbott, στους οποίους αναφερθήκαμε πιο πάνω (σημ. 9).
16. Βίος 1921, 441.
17. Βίος 1921, 442.
18. Κωστάκης 1982-1984, 66.
19. Λουκόπουλος 1921, 26.
20. Πολίτης 1904, παράδ. αρ. 688.
21. Πολίτης 1904, παράδ. αρ. 693.
22. Μαντζουράνης 1912-1913, 464.
23. Βίος 1921, 442.
24. Κωστάκης 1982-1984, 67.
25. Βίος 1921, 427.
26. Βίος 1921, 432.
27. Πολίτης 1904, παράδ. αρ. 653.
28. Πολίτης 1904, παράδ. αρ. 774.
29. Πολίτης 1904, παράδ. αρ. 694.
30. Πολίτης 1904, παράδ. αρ. 650.
31. Πολίτης 1904, παράδ. αρ. 657.
32. Πολίτης 1904, παράδ. αρ. 776.
33. Πολίτης 1904, παράδ. αρ. 780.
34. Πολίτης 1904, παράδ. αρ. 690.
35. Πολίτης 1904, παράδ. αρ. 777.
36. Πολίτης 1904, παράδ. αρ. 792.
37. Πολίτης 1904, παράδ. αρ. 756.

38. Πολίτης 1904, παράδ. αρ. 761.
39. Πολίτης 1904, παράδ. αρ. 743.
40. Πολίτης 1904, παράδ. αρ. 796.
41. Πολίτης 1904, παράδ. αρ. 791.
42. Πολίτης 1904, παράδ. αρ. 703.
43. Πολίτης 1904, παράδ. αρ. 754. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι υπάρχουν και πολύ λίγες αναφορές σε άσχημες Νεράιδες: «*Είναι και Νεράιδες άσκημες, μαύρες σαν αράπισσες και έχουννε μεγάλα φτερά σαν απού[...]*» (Πολίτης 1904, παράδ. αρ. 656). «*Ήταν χοντρή σαν κατάρτι καραβιού[...]*» (Πολίτης 1904, παράδ. αρ. 695). Πιθανόν οι πολύ περιορισμένες αυτές περιγραφές να οφείλονται σε μεταφορά χαρακτηριστικών από άλλες μορφές. Ο Κυριακίδης (1921, 448) αναφερόμενος σε περιγραφή Νεράιδας με αλλόκοτα χαρακτηριστικά (γυρισμένα δάχτυλα, πόδια γυρισμένα ανάποδα) που παραδίδει ο Βίος (1921, 432), παρατηρεί ότι πρόκειται για μεταφορά χαρακτηριστικών που συνήθως αποδίδονται στους Καλικάντζαρους.
44. Σε παραδόσεις για τις Γοργόνες αναφέρεται ο ίδιος τρόπος με τον οποίο μπορούσαν οι ναυτικοί να αιχμαλωτίσουν τη Γοργόνα. Το συγκεκριμένο θέμα σχολιάζεται στο: C. Hadjidakis-Karapomenou – H. Passalis, *Mermaids: Betwixt and Between. The Function of the Fragility of Boundaries*, άρθρο υπό έκδοση στα πρακτικά του διεθνούς συνεδρίου της International Society for Folk Narrative Research που οργανώθηκε στην Αθήνα (21-27 Ιουνίου 2009) από το Κέντρο Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών.
45. Leach 1958, 158.
46. Βίος 1921, 435.
47. Πολίτης 1904, παράδ. αρ. 658.
48. Πολίτης 1904, παράδ. αρ. 657.
49. Μαντζουράνης 1912-1913, 466.
50. Πολίτης 1904, παράδ. αρ. 786.
51. Πολίτης 1904, παράδ. αρ. 760.
52. Το “βασιλείο” των Νεράιδων δεν οριοθετείται μόνο στον χώρο αλλά και στον χρόνο. Έτσι, οι Νεράιδες εμφανίζονται σε ώρες που κανονικά δεν θεωρείται φρόνιμο να κυκλοφορούν οι άνθρωποι, όπως αργά το βράδυ ή τις ξεστέες ώρες του μεσημεριού: «*Ογοιος περάσει νύχτα ή ντάλα μεσημέρι από το Νεραϊδοβούνι, δίχως να ξέρει πως βγαίνουνε Νεράιδες, και τον ιδούνε, πάει! [...]*» (Πολίτης 1904, παράδ. αρ. 764). «*Αυτοί οι δηλκοί διαβόλοι μοννάχα του μισημέρι βγαίνουν στον φανιρό*» (Πολίτης 1904, παράδ. αρ. 655). «*Εκείνος, τον έπιασε τρόμος [...] τον ανάγκασαν να χορεύει μαζί τους όσο που λάλησε ο πετεινός*» (Πολίτης 1904, παράδ. αρ. 673). «*Εμειναν εκεί κι γλεντούσαν, όσ’ απ’ λάλησ’ η κόκοντας, κι απέ έγιναν άφαντις*» (Πολίτης 1904, παράδ. αρ. 698).
53. Πολίτης 1904, παράδ. αρ. 733.
54. Πολίτης 1904, παράδ. αρ. 734.
55. Πολίτης 1904, παράδ. αρ. 734.
56. Πολίτης 1904, παράδ. αρ. 747.
57. Βίος 1921, 443.
58. Βίος 1921, 433.
59. Πολίτης 1904, παράδ. αρ. 741.
60. Η συγκεκριμένη αναφορά στη ζώνη της βασίλισσας των Νεράιδων θυμίζει το ανάλογο μοτίβο στον αρχαιοελληνικό μύθο των Αμαζόνων, όπου η βασίλισσά τους Ιππολύτη είχε μια ζώνη που της είχε χαρίσει ο θεός του πολέμου Άρης, και την οποία απέσπασε ο Ηρακλής σε έναν από τους άθλους του.
61. Πολίτης 1904, παράδ. αρ. 755.
62. Πολίτης 1904, παράδ. αρ. 764.
63. Πολίτης 1904, παράδ. αρ. 765.
64. Πολίτης 1904, παράδ. αρ. 680.
65. Τα φαγητά που προσιδιάζουν στις Νεράιδες παρουσιάζονται στη διήγηση αυτή όχι απλώς και μόνο διαφορετικά από αυτά των ανθρώπων αλλά στην ουσία επικίνδυνα: «αλλόθρια», «μαύρα» και «μαγαρισμένα».
66. Πολίτης 1904, παράδ. αρ. 764. Είναι χαρακτηριστικό ότι στις λαϊκές διηγήσεις οι επικλήσεις για βοήθεια ή προστασία απευθύνονται άλλοτε σε “μαγικές” παγανιστικές δυνάμεις (π.χ. μαϊστρος, φυλαχτά κ.λπ.) και άλλοτε στα θεία (π.χ. “πατερημά” [= η προσευχή Πάτερ ημών], ευχέλαιο και φράσεις όπως «Ιησούς Χριστός νικά κι όλα τα κακά σκορπά»). Για άλλη μια φορά διαπιστώνουμε τη συμπίεση του παγανισμού με τον χριστιανισμό σε ό,τι αφορά τον νεοελληνικό λαϊκό πολιτισμό.
67. Πολίτης 1904, παράδ. αρ. 759.
68. Πολίτης 1904, παράδ. αρ. 653.
69. Πολίτης 1904, παράδ. αρ. 655.
70. Πολίτης 1904, παράδ. αρ. 655.
71. Πολίτης 1904, παράδ. αρ. 657.
72. Πολίτης 1904, παράδ. αρ. 748.
73. Πολίτης 1904, παράδ. αρ. 680.
74. Πολίτης 1904, παράδ. αρ. 800.
75. Πολίτης 1904, παράδ. αρ. 654.
76. Turner 1967, 97.
77. Lyons 1977, 270.
78. Ένα ακόμη παράδειγμα αμφίσημης συμπεριφοράς των Νεράιδων, όπως θα δούμε παρακάτω, αποτελεί η διάθεσή τους απέναντι στα παιδιά, που, ενώ τις περισσότερες φορές κάθε άλλο παρά θετική είναι, εντούτοις, σε μερικές διηγήσεις εμφανίζονται να διαθέτουν μια θετική πλευρά απέναντι στη μητρότητα (βλ. και σημ. 85).
79. Πολίτης 1904, παράδ. αρ. 698.
80. Λουκόπουλος 1917, 113.
81. Βίος 1921, 436.
82. Πολίτης 1904, παράδ. αρ. 687.
83. Πολίτης 1904, παράδ. αρ. 696.

84. Πολίτης 1904, παράδ. αρ. 706.

85. Υπάρχουν και κάποιες (λίγες) λαϊκές διηγήσεις όπου οι Νεράιδες παρουσιάζονται να μην στερούνται μητρικής έγνοιας για τα παιδιά που απέκτησαν, ακόμη και όταν αποποιούνται τον ρόλο της συζύγου και μητέρας και επιστρέφουν στον φυσικό τους χώρο: «[...] στον τρίτο γύρο του χορού, όμως, ήρθαν οι άλλες Νεράιδες, την άρπαξαν και σπκώθηκαν ψηλά και χάθηκαν· ύστερα ερχόταν κάπου-κάπου η Νεράιδα στο σπίτι της κι έβλεπε τα παιδιά της» (Πολίτης 1904, παράδ. αρ. 778). «[...] η Νεράιδα βρίσκει το μαντήλι της. Το παίρνει εντός, το φορεί στο κεφάλι της και γίνεται καπνός! [...] Ύστερα από λίγες μέρες είδε [εννοείται ο σύζυγος] πως τα παιδιά του ήσαν ντυμένα, χτενισμένα καθώς και πριν [...]» (Πολίτης 1904, παράδ. αρ. 776). «[...] Από τότε δεν εγύρισε στο σπίτι της να μείνει με τον άνδρα της. Άλλ' όταν αυτός έλειπε από το σπίτι, πήγαινε η Ανεράιδα, το εσυγύριζε, έντυνε τα παιδιά, εμαγείρενε και έφευγε» (Πολίτης 1904, παράδ. αρ. 779).

86. Πολίτης 1904, παράδ. αρ. 778.

87. Πολίτης 1904, παράδ. αρ. 784.

88. Πολίτης 1904, παράδ. αρ. 779.

89. Πολίτης 1904, παράδ. αρ. 772.

90. Πολίτης 1904, παράδ. αρ. 774.

91. Πολίτης 1904, παράδ. αρ. 781.

92. Βλ. σχετικά Van Genneper 1977.

93. Πολίτης 1904, παράδ. αρ. 774.

94. Πολίτης 1904, παράδ. αρ. 781.

95. Πολίτης 1904, παράδ. αρ. 777.

96. Πολίτης 1904, παράδ. αρ. 766.

97. Πολίτης 1904, παράδ. αρ. 746.

98. Ωστόσο δεν λείπουν και περιγραφές που θέλουν τις Νεράιδες να αποκτούν πολύ ωραία παιδιά (ας θυμηθούμε και πάλι τη συμπληρωματικότητα των αντιθέτων): «Ο προσπάπος των Μαυρομιχαλαίων, ο Γιωργάκης Μαυρομιχάλης, πήρε γυναίκα μια Νεράιδα. Γι αυτό και όλοι οι άνδρες απ' αυτή την οικογένεια είναι όμορφοι» (Πολίτης 1904, παράδ. αρ. 771). «Στο Μενίδι είναι μια οικογένεια των Βρετών, που όλοι τους είναι ωραίοι, γιατί η γενεά τους είναι από Νεράιδα» (Πολίτης 1904, παράδ. αρ. 770). «Τον παλαιό καιρό στο Δίστομο ήταν ένας ωραίος άντρας και τον αγάπησε μια Νεράιδα. Τον παντρεύτηκε, έκαμαν παιδιά, και η γενεά τους υπάρχει ακόμη στο Δίστομο και λεν γι αυτούς πως είν' από Νεράιδας σόγι» (Πολίτης 1904, παράδ. αρ. 769).

99. Πολίτης 1904, παράδ. αρ. 787.

100. Πολίτης 1904, παράδ. αρ. 788.

101. Πολίτης 1904, παράδ. αρ. 789.

CHRYSOULA HADJITAKI-KAPSOMENOU – CHARALAMPOS PASSALIS

Fairies: The Fatal Allurement

Taking it for granted that the people who lived in the so-called traditional societies imprinted the experiences of their everyday lives on oral literature in a very indirect fashion, this article attempts to decipher the thematic choices in the 'traditions' (one of the genres of oral literature) referring to fairies. So why are the fairies, who are presented in these tales as being extremely beautiful, seductive and behaving in a positively erotic fashion towards men, hostile and aggressive towards them? How

do they behave towards women? Why does oral literature situate them in distant lands, which are presented as alarming and dangerous places for human beings? Why are fairies described in some tales as hybrid creatures (with the feet of goats or donkeys) and what could this mean? Finding some answers to the above questions may help reveal the hidden desires or fears of people in traditional societies or what was construed by the community as a whole as permissible or unacceptable.